

Dejana Prnjat¹
Akademija umetnosti, Univerzitet u Novom Sadu

Videnje bolonjskog procesa u Srbiji iz ugla studenata i profesora umetničkih fakulteta

Apstrakt: Cilj istraživanja je analiza aspekata primene principa bolonjskog procesa u visokom umetničkom obrazovanju putem sagledavanja mišljenja studenata i profesora umetničkih fakulteta o sistemskoj promeni u okviru reforme visokog obrazovanja u Srbiji zasnovane na Bolonjskoj deklaraciji. Sprovedeno je kvalitativno istraživanje putem polustrukturiranog intervjua na uzorku od šesnaest ispitanika – studenata i nastavnika javnih i privatnih umetničkih fakulteta. Agendu za intervjue su činila dva tematska bloka: pozitivni i negativni aspekti primene bolonjskih principa *za studente* umetničkih fakulteta i pozitivni i negativni aspekti primene bolonjskih principa *za profesore* umetničkih fakulteta. Podaci su analizirani primenom principa tematske analize. Među izdvojenim pozitivnim aspektima ili kategorijama posebno je naglašena mogućnost mobilnosti studenata i nastavnika, a među negativnim nevažavanje specifičnosti umetničkog obrazovanja, kome nije imanentno formalizovanje poput sistema bodovanja i administriranja.

Ključne reči: visoko umetničko obrazovanje, pozitivni i negativni aspekti bolonjskog procesa, studenti umetničkih fakulteta, profesori umetničkih fakulteta.

Uvod

Prema podacima Uneskovog instituta za statistiku, u svetu ima oko 750 miliona nepismenih odraslih ljudi (UIS UNESCO, 2017) što, statistički posmatrano, znači da je svaki deseti čovek na planeti nepismen. Kako napredak države bez obrazovanog stanovništva nije moguć, ono bi moralo biti u vrhu prioriteta svake zemlje, pa je sve veći značaj i doživotnog obrazovanja (Alibabić i Avdagić, 2013). Nivo obrazovanja stanovništva direktno utiče na društvo u celini, na njegov ekonomski razvoj, a u isto vreme i na same pojedince i njihove živote. Vukasović podseća da korist od obrazovanja imaju i kompanije i objašnjava svaku od njih. Za pojedinca to po pravilu znači viši status, olakšano napredovanje na društvenoj

¹ Dr Dejana Prnjat je vanredna profesorka Akademije umetnosti Univerziteta u Novom Sadu (prnjat.dejana@gmail.com).

lestvici, manju šansu za duge periode nezaposlenosti. Za preduzeće je obrazovan pojedinac važan jer će se u slučaju potrebe lakše prekvalifikovati, a za društvo se najčešće navodi da obrazovaniji više koriste prevenciju, pa su troškovi lečenja koje se izdvaja za njih manji. Društvo će, takođe, imati korist od obrazovanih pojedinaca i zato što će oni činiti fleksibilnije tržište rada i doprineće njegovom većem ekonomskom rastu. Međutim, Vukasović naglašava da to koliku će korist od visokog obrazovanja imati student, u velikoj meri zavisi od njega i njegovog ličnog zalaganja tokom studija (Vukasović, 2009, str. 30–42), a isto tako, i od njegovog zalaganja nakon studija.

Visoko obrazovanje u Srbiji u poslednjih nekoliko decenija doživelo je veliku transformaciju pod uticajem dve ključne promene – ulaska privatnog sektora u sferu obrazovanja i pristupanja bolonjskom procesu. Prva promena posledica je tranzicije u kojoj se zemlja našla (Engerer, 2001; Jeffries, 2002; Uvalić, 1992; Uvalić, 2010), dok je druga povezana sa pristupanjem bolonjskom procesu polovinom prethodne decenije i uključivanjem zemlje u evropski obrazovni prostor visokog obrazovanja (European Higher Education Area – EHEA). Njena primena je omogućena Zakonom o visokom obrazovanju iz 2005. godine (čl. 40) koji je u više navrata menjan i dopunjavan.

Iako je potpisivanje Bolonjske deklaracije bila pre svega politička odluka, kao korak bliže Evropskoj zajednici, postojala je potreba za reformom, jer prethodni sistem nije bio dovoljno efikasan i mali broj studenata završavao je školovanje u predviđenom roku, a veliki broj je i odustajao. Jarić i Vukasović navode podatke Centra za obrazovne politike iz Beograda, prema kojima je prosečno trajanje četvorodogodisnjih studija bilo gotovo sedam godina, dok su se petogodišnje i šestogodišnje prosečno završavale za sedam do osam godina (Jarić i Vukasović, 2009, str. 120–123). Miladinović naglašava da prethodni sistem studija nije bio dovoljno efikasan ni u smislu doprinosa institucija visokog obrazovanja društvenom razvoju (Miladinović, 2011).

Danas u zemlji ima visokoškolskih ustanova više nego ikada, sve je više i studenata i dodeljenih diploma na svim nivoima studija, ali se ipak često dovodi u pitanje kvalitet studija i znanja novih diplomiranih studenata. Turajlić podseća da je na kvalitet obrazovanja u zemlji uticala i odluka, doneta krajem osamdesetih godina, da se fakulteti finansiraju po broju studenata, što je rezultovalo naglim povećanjem upisnih kvota (Turajlić et al., 2004, str. 26), ali se ipak, na Šangajskoj listi, od svih univerziteta sa prostora bivše Jugoslavije nalazi ukupno njih četiri, od kojih su dva iz Srbije – Univerzitet u Beogradu [501–600] i Univerzitet u Novom Sadu [901–1000], jedan iz Slovenije – Univerza v Ljubljani [501–600] i jedan iz Hrvatske – Sveučilište u Zagrebu [601–700] (Global Ranking of World Universities, 2021).

U Srbiji danas radi, osim devet državnih, i deset privatnih univerziteta i veliki broj akademija strukovnih studija, visokih škola strukovnih studija, visokih škola akademskih studija, a ima i onih koje su u procesu osnivanja (NAT, 2022). Problem je, međutim, u tome što se, prema rezultatima poslednjih dostupnih istraživanja Nacionalne službe za zapošljavanje, u Anketi poslodavaca iz 2019/2020. u grupi *stručnjaci i umetnici* predviđa povećanje poslova za samo 0,3%, dok su najtraženiji poslovi iz grupa *službenici, administrativni radnici, agenti i srodni* (44,1%) i *tehničari* (36,4%) (NSZ, 2020, str. 7). S obzirom na to da je sve više umetnika samozaposleno ili angažovano po projektima, Sarvanović primećuje da će im preduzetničke veštine biti sve potrebnije (Sarvanović, 2017).

Predmet ovog rada je primena bolonjskih principa u visokom umetničkom obrazovanju, viđena očima studenata i profesora umetničkih fakulteta. Razlikovanje studija umetnosti od ostalih studija bio je neposredan povod izbora ovakvog predmeta istraživanja, jer one ne podrazumevaju usvajanje gradiva i eventualnu primenu naučenog na način na koji se to podrazumeva u drugim oblastima, već stvaranje nečeg novog – umetničkog dela. Kako stvaralački proces nije linearan već pun eksperimentisanja koja mogu voditi u različitim pravcima, od kojih nijedan ne mora biti „pogrešan”, visoko umetničko obrazovanje se ne može lako uklopiti u standardizovane zahteve ocenjivanja.

Sa problemima organizovanja nastavnog procesa na umetničkim fakultetima ne susreću se samo naši studenti i nastavnici već i evropski, pa ćemo pomenuti da je još 2006. godine u Nemačkoj bio organizovan simpozijum umetničkih fakulteta posvećen toj temi. Kao inspiracija za diskusije poslužila je sledeća izjava: „Nemački sistem univerziteta umetnosti, koji se može svrstati među najuspešnije u svetu, ugrožen je određenim aspektima bolonjskog procesa. Upravo zbog ciljeva bolonjskog procesa, mora (se)... aktivno unaprediti poseban status umetničkih akademija” (Hollywood, A., et al., n.d.), a zanimljivo je i mišljenje da treba posvetiti posebnu pažnju institucijama kulture poput muzeja, koje bi mogle biti partneri u formalnom sistemu umetničkog obrazovanja (Rogoff, 2008).

Bolonjski proces u Srbiji

Sve veći broj visokoobrazovanih ljudi bez posla u Evropi naveo je vlade 29 zemalja da preduzmu akciju (Leuze, 2010, str. 23), pa su 1999. godine potpisale Bolonjsku deklaraciju sa ciljem izgradnje zajedničkog evropskog obrazovnog prostora, a prepoznavanje i međusobno priznavanje diploma svršenim studentima olakšava da pronađu posao i na tržištu rada zemalja potpisnica. I pored velikog broja zajedničkih elemenata, svaka zemlja potpisnica, kojih danas ima gotovo pedeset, ima mogućnost da njene principe prilagodi svojim specifičnim uslovima.

Najznačajnije prethodnice Bolonjske deklaracije bile su Lisabonska konvencija (Lisbon Convention, 1997) o priznavanju kvalifikacija iz oblasti visokog obrazovanja u regionu Evrope iz 1997. godine, koju je potpisalo 50 zemalja i međunarodnih organizacija, i Sorbonska deklaracija (Sorbonne Joint Declaration, 1998), koju su godinu dana kasnije na inicijativu Francuske usvojile Italija, Nemačka i Velika Britanija, iako su do tada imale prilično različite sisteme visokog obrazovanja.

Od zemalja koje su nekada bile jugoslovenske republike, Bolonjsku deklaraciju prva je potpisala Slovenija 1999. godine, dve godine kasnije Hrvatska, dok su je Državna zajednica Srbije i Crne Gore,² Bosna i Hercegovina i Makedonija potpisale 2003. godine (EHEA, n.d.).

Primena principa te deklaracije unela je mnogo novina u sistem visokog obrazovanja, među kojima su najznačajnije prelazak na evropski sistem prenosa bodova (ESPB), uvođenje liste izbornih predmeta, obaveza usklađivanja sa stranim programima od kojih najmanje dva moraju biti iz evropskog obrazovnog prostora, uvođenje budućih poslodavaca kao partnera s ciljem da se studije što bolje usklade sa potrebama tržišta, dodatak diplomi koji olakšava prepoznavanje položenih kurseva u drugim zemljama. Iako je mobilnost studenata omogućena u oba pravca, zbog jezičke barijere u praksi se mnogo više domaćih studenata opredeljuje za nastavak školovanja u inostranstvu nego obrnuto, a od stranih studenata u Srbiju dolaze pre svega studenti koji žive u zemljama koje su nekada bile jugoslovenske republike.

Veoma značajno je i uvođenje standarda za sve visokoobrazovne institucije u zemlji, i državne i privatne, koji se moraju ispuniti da bi se akreditovali studijski program i ustanova. Zato je 2006. godine konstituisana Komisija za akreditaciju i proveru kvaliteta (KAPK), koja je 2018. godine postala deo novoformiranog Nacionalnog tela za akreditaciju i proveru kvaliteta u visokom obrazovanju. Odgovarajuće preciziranje i unapređivanje važećih zakonskih rešenja, kao i uvođenje novih radi rešavanja uočenih problema, poput uvođenja dodatnih standarda, uvođenja postupka žalbe i slično, izvršeno je novim Zakonom o visokom obrazovanju iz 2017. godine (NAT, n.d.).

Zakonom o visokom obrazovanju definisano je da se na akademskim studijama studenti osposobljavaju za „razvoj i primenu naučnih, umetničkih i stručnih dostignuća”, a na strukovnim studijama za „primenu i razvoj stručnih znanja i veština potrebnih za uključivanje u radni proces” (Zakon o visokom obrazovanju, 2017, čl. 34), pa se doktorske studije mogu izvoditi na univerzitetima i fakultetima, ali ne i na akademijama strukovnih studija, visokim školama i visokim školama strukovnih studija (u koje su se transformisale nekadašnje više škole).

² Crna Gora je potpisala deklaraciju i 2007. godine, nakon izdvajanja iz Državne zajednice.

Reforma je donela i novine u trajanju studija, pa osim četvorogodišnjih, osnovne studije mogu da traju i tri godine, magistarske studije zamenjene su master studijama koje mogu trajati godinu dana ili dve (zavisno od toga da li su prethodno završene trogodišnje ili četvorogodišnje osnovne studije), a na doktorskim naučnim studijama počela je da se izvodi nastava u trogodišnjem trajanju.

Bolonjskim procesom je umetnicima prvi put omogućeno da steknu titulu doktora umetnosti uvođenjem doktorskih umetničkih studija, takođe u trogodišnjem trajanju. Za razliku od završnog rada naučnog doktorata, završni rad umetničkog nije disertacija već umetnički projekat koji mora biti javno objavljen (na primer, u formi publikacije), odnosno prikazan (poput izložbe, koncerta ili dramske predstave), zavisno od same umetničke oblasti. Sastavni deo projekta je i pisani rad, u kojem se objašnjava istraživanje sprovedeno u umetničkom projektu.

U kontekstu umetničkog obrazovanja 'Bolonja' je prepoznala i uvažila neke specifičnosti i u skladu s tim predložila drugačije standarde i za akreditaciju umetničkih programa. Tako, na primer, za osnovne i master umetničke studije važe druga pravila o potrebnom broju, opterećenju i kvalifikaciji nastavnika, njihovim referencama, završnim radovima studenata i različitoj zastupljenosti grupa predmeta, potrebnom prostoru za rad studenata, a po posebnim standardima se akredituju i doktorske umetničke studije. Ovde se može postaviti pitanje da li su te specifičnosti dovoljne.

Metodološki okvir istraživanja

Predmet istraživanja ovog rada je primena bolonjskih principa u visokom umetničkom obrazovanju viđena očima studenata i profesora umetničkih fakulteta, a osnovni *cilj istraživanja* je analiza pozitivnih i negativnih aspekata primene principa bolonjskog procesa u visokom umetničkom obrazovanju putem sagledavanja mišljenja studenata i profesora umetničkih fakulteta o sistemskoj promeni u okviru reforme visokog obrazovanja u Srbiji zasnovane na Bolonjskoj deklaraciji.

Iako se proces implementacije bolonjskih principa u sistem visokog obrazovanja i dalje prilagođava putem izmena i dopuna zakonskih akata i uvođenja novih mera koje bi obezbedile njenu što potpuniju primenu, taj proces traje već gotovo dve decenije i prošlo je dovoljno vremena da bi se istražilo kako su u praksi ti principi prihvaćeni i kako ih vide ključni akteri – studenti i profesori. Studenti nemaju potpune informacije o celom procesu kao profesori i mogu ga porediti sa nekadašnjim sistemom samo posredno, na osnovu iskustava drugih, ali svi oni studiraju po bolonjskim principima i zbog toga nam je i dragoceno njihovo viđenje sadašnjeg sistema visokog umetničkog obrazovanja.

Uzorak su činili studenti i profesori dva umetnička fakulteta, i to Akademije umetnosti u Novom Sadu (državni fakultet) i Akademije umetnosti u Beogradu (privatni fakultet). Razgovor je obavljen sa 16 ispitanika, od kojih osam studenata četvrte godine umetničkih studija i osam profesora, po četiri sa svakog fakulteta, kako bi ravnopravno bili zastupljeni ispitanici i sa državnog i sa privatnog umetničkog fakulteta. Sa Akademije umetnosti u Novom Sadu učestvovali su studenti i profesori sa Departmana likovnih umetnosti i Departmana muzičkih umetnosti, dok su sa Akademije umetnosti u Beogradu svi ispitanici bili sa dramskih umetnosti, čime su obuhvaćene sve umetničke oblasti. Ispitivanje je obavljeno u avgustu i septembru 2021. godine. Pošto je reč o kvalitativnom istraživanju, broj ispitanika (16) bio je sasvim dovoljan za sagledavanje predmeta istraživanja, pa iako se rezultati istraživanja ne mogu generalizovati, oni imaju značaj u datom istraživačnom kontekstu, informativni su i vredni.

Svi studenti sa državnog umetničkog fakulteta pokazali su dobar uspeh tokom studija, pa nijedan nije spadao u grupu samofinansirajućih. Treba, međutim, imati u vidu da studenti umetničkih fakulteta generalno imaju više proseke od svojih kolega sa drugih fakulteta jer niko od njih nije upisao fakultet umetnosti samo da bi upisao neki fakultet, niti zbog naknadne koristi u vidu sticanja socijalnog statusa ili ekonomske dobiti, već zato što iskreno vole svoj poziv (stav istraživača zasnovan na sopstvenom iskustvu), a dešava se i da roditelji neke pokušavaju da odgovore od studija, zabrinuti za njihovu buduću egzistenciju, jer nije isto da li neko uživa u umetnosti (Avery & Prnjat, 2008; Prnjat, 2010) ili živi od nje.

Agenda za intervjuje je uključivala dva osnovna tematska bloka:

1. Pozitivni i negativni aspekti primene bolonjskih principa za studente umetničkih fakulteta (mišljenja studenata i profesora) i
2. Pozitivni i negativni aspekti primene bolonjskih principa za profesore umetničkih fakulteta (mišljenja studenata i profesora).

Podaci su analizirani uz uvažavanje principa tematske analize.³ Analiza je započela čitanjem transkribovanog materijala, a zatim kodiranjem. Početnu osnovu za kodove činile su teme iz agende.

Među najvažnijim razlozima opredeljenja za ovu temu su češća istraživanja sličnih problema na uzorcima studenata društveno-humanističkih i drugih nauka (Jarić & Vukasović, 2009; Ljujić & Senić Ružić, 2020), zbog čega nedostaju istraživanja specifičnosti umetničkih fakulteta i njihovih studenata. Osim toga, tu su i problemi koji se javljaju u praksi i pri akreditovanju programa visokog umetničkog obrazovanja i pri izvođenju nastavnog procesa, kada se mogu čuti

³ Analiza je zasnovana na izvorima: Merriam & Tisdell, 2015; Corbin & Straus, 2015; Braun & Clarke, 2006.

mišljenja da je „nekad bilo bolje” ili „‘Bolonja’ nas sputava i ukalupljuje, ne uzima u obzir našu specifičnost”.

Rezultati istraživanja i diskusija

Na osnovu tema i pojmova koji su se javljali u odgovorima na postavljena pitanja iz okvira agende za intervjuisanje, moguće je izdvojiti komponente ili kategorije koje strukturiraju mišljenje i razumevanje aspekata primene bolonjskih principa u visokom umetničkom obrazovanju. Tako su se izdvojile kategorije ili aspekti na osnovu kojih ispitanici percipiraju i razumevaju dobit ili pak sputavajući uticaj ‘Bolonje’ u domenu visokog umetničkog obrazovanja. Bilo je moguće izdvojiti sledeće aspekte ili kategorije, bilo da su sa pozitivnim ili negativnim predznakom: mobilnost, sistem ocenjivanja i prolaznost na ispitima, standardizacija umetničko-stručnih predmeta u programu, vreme za rad na (predispitnim) brojnim zadacima, vrednovanje završnog rada u odnosu na predispitne zadatke, dostupnost međunarodnih projekata, kvalitet znanja, intenzitet kontakata studenata i profesora sa ciljem napredovanja, formalizovanje u umetničkom obrazovanju i birokratija.

Predstavljanje i analiza istraživačkih nalaza prate tematsku agendu za intervjuisanje. Izdvojene kategorije su posebno naglašene i potkrepljene u svakom tematskom bloku.

1. Analiza pozitivnih i negativnih aspekata primene bolonjskih principa za *studente* umetničkih fakulteta (mišljenja studenata i profesora)

Studenti privatnog umetničkog fakulteta, njih troje, kao najznačajniju promenu koju je bolonjski proces doneo naveli su *olakšanu mobilnost*, a samo je jedna studentkinja smatrala da se glavno poboljšanje odnosi na *brže završavanje studija*, što bi značilo da je bolonjski proces poboljšao proces studiranja koji je bila vrlo upitan u predašnjem sistemu studiranja (a apostrofiran u Jarić, Vukasović, 2009).

„Najbolje je to što se u doglednom roku završava fakultet...” (S2-P)⁴

„Najpozitivniji aspekt je to što je donela validiranje bolonjskih bodova, što olakšava mobilnost. Ne mislim da ‘Bolonja’ ima neke negativne strane kada su studenti u pitanju.” (S4-P)

„Mobilnost. Nisam siguran šta je najnegativnije.” (S3-P)

⁴ Iskazi ispitanika su označeni simbolima: S je oznaka za studenta, P za profesora, cifra označava redni broj ispitanika, D i P nakon cifre označavaju državni, odnosno privatni fakultet (primer: S2-P student broj dva sa privatnog fakulteta).

„Mobilnost. I ranije se moglo ići u inostranstvo na master, ali je sada sve mnogo olakšano. Nisam sigurna šta je najnegativnije, ne znam kako je bilo pre ‘Bolonje’.” (S1-P)

U oči pada to da nijedan student privatnog fakulteta nije mogao da navede negativnu stranu primene bolonjskog procesa na umetničkim fakultetima i da su svi imali pozitivno mišljenje o primeni tog procesa.

Za razliku od njih, studenti državnog umetničkog fakulteta uglavnom su imali pritužbe, jer su smatrali da su pristupanjem ‘Bolonji’ studenti umetničkih fakulteta na gubitku, a kao osnovni razlog naveli su da im je *smanjen prostor za rad na glavnim predmetima*. Samo jedan od njih bio je uzdržan jer je smatrao da nema dovoljno informacija o tom pitanju. Studenti misle da su na gubitku jer *su zatrpani obavezama i birokratijom koja uključuje brojne (predispitne) zadatke*, moglo bi se reći – više formom nego suštinom.

„Ne vidim da je nešto pozitivno donela, možda je to i najgore. Ovo je ipak akademija umetnosti, zavisi, možda bi u nekom sređenijem sistemu bolje funkcionisala.” (S1-D)

„Pozitivno je donela lošim studentima koji samoinicijativno i na svoju odgovornost ne bi dolazili i radili. Negativno je što dobre studente, koji umeju da se organizuju, zatrpara nebitnim stvarima i birokratijom.” (S2-D)

„Vrline ‘Bolonje’ se osele samo na teorijskim predmetima, eventualno na izbornim. Što se stručnih predmeta tiče, ‘Bolonja’ je doprnela većem broju zadataka. Mana je manjak vremena za realizaciju istih.” (S4-D)

„Nisam upoznat sa materijom, ne mogu odgovoriti. Ipak, čuo sam mnogo više žalbi nego pohvala (gotovo nijednu) na implementaciju i zahteve bolonjskog sistema.” (S3-D)

Kada su iznosili svoje viđenje dobiti ‘Bolonje’ i njenih negativnih posledica, među profesorima državnog umetničkog fakulteta, za razliku od njihovih studenata, preovladavalo je pozitivno mišljenje, a kao najveću povoljnost za studente naveli su, kao i studenti privatnog umetničkog fakulteta, *olakšanu mobilnost*, ali i *dostupnost međunarodnih programa i projekata*.

„Domaće diplome su prihvaćene i vrednovane (...) ravnopravno sa diplomama evropskih univerziteta. Studenti su na dobitku zbog mobilnosti koja im omogućava direktnu prohodnost na evropske univerzitete i ako nastave studije u inostranstvu, prilagođavanje će im biti manje stresno.” (P1-D)

„Pozitivno je što su studentima postali dostupni različiti programi i projekti Erasmusa.” (P2-D)

„Najpozitivnije je priznavanje diploma i mogućnost da se usavršavaju na stranim univerzitetima. Programi mobilnosti.” (P4-D)

Od profesora državnog fakulteta samo je jedan smatrao da pristupanje bolonjskom procesu nema posebno negativnih strana za studente (P2-D). Ostali su naveli kao problem *standardizaciju umetničko-stručnih predmeta* u programu koja ne bi smela da bude kao za druge predmete, potom i formiranje završne ocene na umetničkim predmetima na osnovu *sistema bodovanja* jer je problem procene i ocene stvaralačkog procesa i bez toga dovoljno kompleksan.

„Loše je sprovedena standardizacija umetničko-stručnih oblasti, predmeta i referenci. Sistem ocenjivanja ostavlja nedovoljno prostora za ocenu individualnog i kreativnog razvoja studenata.” (P4-D)

Za razliku od profesora državnog, profesori privatnog umetničkog fakulteta su bili uzdržaniji sa pohvalama. Samo jedan je ocenio da su studenti na dobitku, ali ne zbog mobilnosti već zbog još *intenzivnijeg kontakta sa profesorima*.

„Veći broj predispozitivnih obaveza uslovljava intenzivniji kontakt svih profesora sa studentima, što olakšava studentima da napreduju.” (P3-P)

Dve profesorke privatnog umetničkog fakulteta i jedna sa državnog ocenile su da ‘Bolonja’ jeste donela *povećanu prolaznost i olakšano polaganje ispita, ali na uštrb nivoa i kvaliteta znanja studenata*, a to je posledica primene sistema bodovanja. One smatraju da se *fokus pomerio sa završnog ispita na ocenjivanje različitih predispozitivnih aktivnosti koje nemaju prevelik značaj za stvaralački rad studenata*, a koji po novom sistemu mogu značajno da utiču na završnu ocenu.

U razgovoru se najčešće moglo čuti da je *mobilitet* dobrobit ‘Bolonje’.

„Studije se završavaju brže, ali kvalitet znanja, koji je bitniji, znatno je niži od generacija koje su studirale po starom programu (...), što je gubitak za ukupnu zajednicu. Takođe, sistem je napravljen tako da studenti nemaju vremena, čak i ako bi hteli, da se dublje bave literaturom. Opšti utisak je da loši studenti imaju bolju prolaznost po ‘Bolonji’ nego što bi imali u starom sistemu. Mobilnost studenata uključenih u Erasmus programe je pozitivna.” (P4-P)

„Svakako da primena bolonjskog modela može doprineti rasterećenom načinu rada, ali treba biti obazriv i ne izgubiti iz vida da je

cilj jednog obrazovnog sistema pre svega otvaranje mogućnosti ka novom znanju i načinu mišljenja.” (P2-P)

„Ogroman gubitak ogleđa se u smanjenom stećenom znanju i veština koje su posledice nametnutog bodovanja, pa student samim prisustvom na predavanjima obezbeđuje sebi deo završne ocene. Studenti koji iskoriste najbolji potencijal bolonjskog sistema mogu biti na dobitku jer im se van granica matičnog fakulteta pružaju mogućnosti za proširivanje znanja i iskustva.” (P3-D)

Ukoliko je prethodni sistem studija omogućavao samo malom broju studenata da položi ispite u redovnom ispitnom roku, jasno je da kriterijumi za polaganje ispita nisu bili dobro uspostavljeni, ali treba biti oprezan i sa naglim snižavanjem kriterijuma radi *veštačkog povećanja prolaznosti* jer će se dobiti veliki broj diploma, a mali broj stručnjaka.

Samo jedan nastavnik, profesor privatnog umetničkog fakulteta, bio je izričit da je ‘Bolonja’ za studente samo negativna, da su na gubitku, upravo zbog dodeljivanja ocena na osnovu bodova koje čine predispitne i ispitne obaveze neprikladne za umetničke studije. Neprikladno je *formalizovanje* u umetnosti, pa i u umetničkom obrazovanju.

„Za studente je ‘Bolonja’ svakako negativna, jer je ceo sistem previše formalizovao fakultete umetnosti.” (P1-P)

Jedan od mogućih razloga što su gotovo svi profesori državnog fakulteta kao najveću prednost novog sistema studiranja naveli mobilnost, dok je profesori privatnog fakulteta gotovo i ne pominju, jeste drugačiji odnos menadžmenta ustanove prema toj mogućnosti. Kada su privatni fakulteti u pitanju, odlazak svakog studenta u inostranstvo direktno se odražava na budžet fakulteta, pogotovo na fakultetima umetnosti koji, u skladu sa standardnima, mogu da školuju samo mali broj studenata. S obzirom na to da su školarine za neke studijske programe izrazito visoke i da idu do 5000 evra po godini, postoji opravdan strah menadžmenta da bi student koji ode jedan semestar na strani univerzitet mogao tamo da nastavi školovanje, pa se mobilnost mnogo javno i ne promovise.

Kako su nastavnici oba fakulteta i studenti privatnog umetničkog fakulteta najčešće navodili olakšanu mobilnost kao najveću dobrobit pristupanja bolonjskom procesu, obavili smo dodatni razgovor sa studentima kako bismo utvrdili u kojoj su meri oni planirali da tu povoljnost iskoriste.

Ispostavilo se, međutim, da je od svih ispitanih studenata samo jedan sa privatnog umetničkog fakulteta bio siguran u to (S4-P), a da je još jedan, sa istog fakulteta, razmišljao o tome generalno.

„Voleo bih da to bude u inostranstvu – u Španiji, Nemačkoj ili Italiji, ali nemam ništa protiv ni da to bude u našoj zemlji.” (S3-P)

Preostale dve koleginice sa istog fakulteta nisu ni bile zainteresovane za nastavak studija (S1-P) i (S2-P), dok su svi studenti državnog umetničkog fakulteta izjavili da će nastaviti studije, ali svi u zemlji.

Na osnovu toga, moglo bi se zaključiti da, iako je *olakšana mobilnost* ubedljivo najčešće navođena pozitivna promena koju je bolonjski proces doneo za studente, ta povoljnost se u praksi ne koristi u velikoj meri.

2. Analiza pozitivnih i negativnih aspekata primene bolonjskih principa za profesore umetničkih fakulteta (mišljenja studenata i profesora)

Kako nastavnici i studenti čine jedinstvenu celinu, analizirali smo iskaze studenata i profesora o tome da li su profesori umetničkih fakulteta na dobitku ili gubitku i šta su njima donele promene koje su uvedene kao posledica pristupanja Bolonjskoj deklaraciji. I u ovoj tematskoj oblasti su se izdvojile kategorije ili aspekti na osnovu kojih ispitanici percipiraju i razumevaju dobrobit ili pak sputavajući uticaj ‘Bolonje’ na rad profesora umetničkih fakulteta. Bilo je moguće izdvojiti i brojne potkategorije, bilo da su sa pozitivnim ili negativnim predznakom: mobilnost i projektna angažovanost profesora, kvalitet nastave i rada studenata i ustanove, permanentan uvid u rad studenata, sistem bodovanja, vrednovanje rada nastavnika, dodatni pritisak na rad nastavnika, opterećenost birokratijom ili administriranjem, uslovi rada.

Svi studenti privatnog umetničkog fakulteta su ocenili da je bolonjski proces pozitivan za nastavnike, što se ogleda u *olakšanoj mobilnosti i za profesore*, s jedne strane, dok s druge strane nastavnici sada imaju bolji pregled svih aktivnosti svakog studenta tokom celog kursa, odnosno imaju *bolji uvid u kompletan rad svakog studenta*. Samo je jedan student istakao da smatra da taj proces zahteva *drugačiju organizaciju nastavnog procesa i više posla za profesore*. Oni uglavnom nisu bili sigurni šta je najnegativnije što je ‘Bolonja’ donela nastavnicima.

„Najpozitivnije je to što predavač ima bolji pregled o zalaganju studenta tokom semestra. To daje više informacija profesoru o tome kako student radi tokom semestra, što olakšava ocenjivanje. Negativna stvar je to što definitivno zahteva više zalaganja, organizacije i rada od strane profesora.” (S4-P)

„Pa, ocenjuju se prisustvo, rad na času, puno kolokvijuma i delova ispita... Sve je brže i transparentnije. Ne znam šta im je donela najnegativnije.”(S2-P)

„Najpozitivnije što im je donela je olakšano uključivanje u međunarodne projekte. Ne znam šta bi bilo najnegativnije.” (S3-P)

„Mislim da je i njima donela mobilnost, a nisam sigurna šta im je najnegativnije, mada sam čula da se često žale.” (S1-P)

Za razliku od studenata privatnog umetničkog fakulteta, kada se sa studentima državnog razgovaralo o pozitivnim i negativnim aspektima koje je ‘Bolonja’ donela nastavnicima, najveći broj je izjavio da nije siguran, a ima i onih koji ističu *obavezu (moranje) dolaska studenata na nastavu*, jer je i to komponenta koja se boduje. Možda je isticanje te obaveze bilo u funkciji povećanja zadovoljstva profesora što mogu raditi sa celom grupom, a možda i u funkciji povećanog obima posla profesora.

„Nisam dovoljno upoznat da bih mogao da odgovorim. Možda i to što ne znam čime implicira bolonjski sistem kod nas.” (S3-D)

„Nemam iskustva kao nastavnik, ali mi deluje da se profesori dosta dobro snalaze.” (S4-D)

„Pa, mislim da bih ipak morao da istražim više ‘Bolonju’ kao takvu, ne znam šta im je donela sem da im studenti moraju dolaziti na faks.” (S1-D)

Samo je jedan student imao izgrađeno mišljenje o tom pitanju. On se na sličan način izjasnio i kada su studenti bili u pitanju – da je loše donela dobrim studentima, a dobro lošim. Istakao je *birokratiju i pravila u radu profesora*, ali i *izostanak mogućnosti da se nastava organizuje* kao negativne posledice primene bolonjskih principa.

„Pozitivno je donela lošim nastavnicima koji mogu studentima da se pravdaju birokratijom i pravilima jer nemaju autoritet na osnovu svojih dostignuća i znanja. Negativno je donela dobrim profesorima koji imaju manje slobode da organizuju nastavu kako smatraju da treba.” (S2-D)

Profesori su, očekivano, imali mnogo više da kažu na ovu temu. Govoreći o prednostima, oni su čak četiri puta kao jednu od ključnih prednosti pristupanja Bolonjskoj deklaraciji za nastavnike naveli *olakšanu mobilnost* (tri profesora državne i jedna profesorka privatnog umetničkog fakulteta), ali se ispostavilo da u praksi na privatnim umetničkim fakultetima ta mogućnost najčešće nije ostvarljiva. Profesori su istakli *značaj vrednovanja rada nastavnika od strane studenata*.

„Jedna od pozitivnijih strana ‘Bolonje’ je mogućnost mobilnosti kroz Erasmus programe, s tim što je razmena nastavničkog kadra

postojala i ranije. Problem je što privatni fakulteti, koji nemaju stabilno finansiranje, ne mogu da uzmu učešće u ovom programu, jer nemaju dovoljno sredstava na računu kao garanciju za ulazak u ovaj program.” (P4-P)

„Najpozitivnije su mobilnost i evaluacija od strane studenata kao povratna informacija kako bi se predavanja i pristup studentima mogli prilagođavati i usavršavati.” (P3-D)

„Najpozitivnija je saradnja fakulteta kroz međunarodne programe mobilnosti. Mogućnost stručnog usavršavanja na inostranim univerzitetima, potpisnicima Bolonjske deklaracije.” (P4-D)

Dva profesora, jedan sa državnog i jedan sa privatnog umetničkog fakulteta, ocenili su da je najpozitivnija strana uvođenja promena *doprinis kvalitetu nastavnog procesa i kvalitetu rada same ustanove*.

„Najbolje je uvođenje sistema vrednovanja kvaliteta ustanove i programa.” (P2-D)

„‘Bolonja’ je omogućila predavačima na umetničkim fakultetima da svoje nastavne jedinice odvoje u jasnije celine i omogućila im je da bolje umreže umetničke vežbe studenata s pojedinačnim teorijskim delovima gradiva.” (P2-P)

Samo je jedan nastavnik, profesor privatnog umetničkog fakulteta, smatrao da je prethodni sistem studiranja bio mnogo bolji za umetničke fakultete i da ‘Bolonja’ ništa pozitivno nije donela profesorima, istakavši negativne implikacije poput *sistema bodovanja* kojim se relativizuje završni rad koji predstavlja vrhunsko dostignuće studenta.

„Nisam siguran da je bilo šta dobro donela nastavnicima. U suštini, najgore je to što je relativizovala ono najznačajnije, završni rad. Najnegativniji je sistem bodovanja predmeta. U nekim situacijama može se položiti ispit i pre izlaska na isti.” (P1-P)

Žalbi na uvođenje sistema bodovanja pridružili su se gotovo svi profesori sa oba umetnička fakulteta, jer smatraju da nije pogodan za ocenjivanje umetničkih predmeta zbog toga što im bodovi na predispitnim obavezama umanjuju prostor za formiranje konačne ocene, a proces stvaranja podrazumeva česta eksperimentisanja i razvijanje ideje u različitim pravcima, do finalizacije dela.

„Ključni problem ‘Bolonje’ je neadekvatna preraspodela bodova po predmetima radi usaglašavanja sa uslovima za akreditaciju, tako da

imamo slučaj da glavni predmeti jedne katedre nose manje ESPB nego neki opšti predmeti koji nisu ključni za buduće kvalifikacije studenata, a problem je i sa bodovanjem predispositivnih obaveza na tako birokratski način.” (P4-P)

„Zbog uvođenja različitih oblasti ocenjivanja koje doprinose formiranju završne ocene, predavači nemaju mnogo mesta za sopstenu procenu o radu studenta, već se završni utisak i ocena donosi prema statistički utvrđenim podacima. Model ocenjivanja različitih aktivnosti omogućava da se student nedovoljno posveti ključnom delu ispita, koristeći se sporednim aktivnostima i zaobilazeći suštinu zarađ prelazne ocene.” (P2-P)

„Jedna od negativnih stvari jeste to što studenti, znajući da određen broj bodova predstavlja minimum za prolaz ispita, kalkulišu kako da skupe taj minimum, i time se zadovoljavaju.” (P3-P)

Profesori su u razgovoru objasnili da misle da je prethodni sistem bio bolji jer aktivnost nije ulazila u konačnu ocenu već samo znanje, odnosno delo. Oni su precizirali da se aktivnost pojedinih studenata i ranije vrednovala, po pravilu samo onih koji su se posebno isticali (kako se na umetničkim fakultetima radi u malim grupama, profesori ni tada nisu imali teškoće da prate rad svakog studenta), dok se danas u praksi bodovanje aktivnosti na časovima svodi na nagrađivanje studenata za puko fizičko prisustvo nastavi.

Kako je primetila profesorka državnog umetničkog fakulteta, problem nije samo bodovanje završnog rada već i *nedovoljno uvažavanje specifičnosti nastavnog procesa u oblasti umetnosti*, te se njena, reklo bi se, konstruktivna kritika odvijala baš u tom pravcu.

„Bolonja’ je unela samo malo ‘reda’ u postojeće planove i programe. Do nje studenti praktično nisu dobijali detaljne informacije o tome šta uče na nekom predmetu. Takođe, donela je (...) da studenti mogu studirati bilo gde u Evropi tako da ne gube semestar na svojoj matičnoj visokoj školi. Samo je u Srbiji Bolonjska deklaracija unela tektonske poremećaje – u drugim sredinama nije. Zašto? Zato što se radna grupa odgovorna za implementaciju bolonjskih pravila, po uobičajenoj praksi, sastojala od ‘bukvalista’, od ljudi koji nemaju veze s praksom. Tako su nametnuli pravila umesto da su ponudili fleksibilne mogućnosti primene ‘Bolonje’. Takođe, ta radna grupa ni u evropskom prostoru nije mnogo marila za umetničke studije. Stoga je Asocijacija evropskih muzičkih

akademija i konzervatorijuma (AEC) napravila dokument koji se smatra 'dodatnim' dokumentom Bolonjske deklaracije. Tu su bliže određeni uslovi za sprovođenje bolonjskih pravila. U našoj državi, naravno, niko živi nije ni pogledao taj dokument, ne verujem da uopšte znaju da on postoji... Najkritičniji aspekt 'Bolonje' u studijama muzike: čas instrumenta 'jedan na jedan' jednostavno nije prepoznat, a oni koji kreiraju studijske programe non-stop pokušavaju da 'nadigraju' Nacionalno akreditaciono telo u segmentu 'maksimalan broj časova nedeljno po nastavniku'. Umesto da to bude saradnja i savetovanje, vodi se naprekidni rat sa NAT-om. Žalosno!" (P1-D)

Pomenuta Asocijacija objavila je više važnih publikacija i dokumenata o visokom muzičkom obrazovanju, a u dokumentu „Osiguranje kvaliteta i akreditacija u Evropskom obrazovnom prostoru visokog obrazovanja: muzika kao studija slučaja” ističe se da se u bolonjskom procesu koriste formalne procedure i birokratski pristup kvalitetu, da se zanemaruju specifičnosti umetnosti i ukazuje na neophodnost traženja novih pristupa koji bi više odgovarali specifičnosti visokog obrazovanja u oblasti muzičke umetnosti (Prchal, n.d., str. 41). Iako autor govori samo o visokom obrazovanju u muzičkoj umetnosti, potpuno je jasno da bi tu preporuku trebalo primeniti na visoko umetničko obrazovanje generalno.

S druge strane, od profesora državnog fakulteta samo jedan je smatrao da pristupanje bolonjskom procesu nema posebno negativnih strana za nastavnike (P2-D), dok su neki bili razočarani njenom primenom jer su imali veća očekivanja i verovali su da će im doneti i *bolje uslove za rad*.

„Nije nam donela bolje uslove rada: učionice, kabinete, biblioteke, laboratorije, opremu... Najnegativniji je sistem ocenjivanja (bodovanja) radi obezbeđivanja veće prolaznosti, što se na umetničkim fakultetima jako teško primenjuje.” (P3-D)

Samo jedna profesorka državnog fakulteta istakla je *dodatni pritisak na nastavnike* koji je „proizvela primena 'Bolonje'”, a koji je spomenuo i student privatnog fakulteta.

„Negativna strana 'Bolonje' je pritisak koji stvara profesorima prilikom njene implementacije u sistem dosadašnjeg visokoškolskog obrazovanja u Srbiji. Iako je proces neminovan, Srbija je dugo bila izolovana, pa su te implementacije još bolnije.” (P1-D)

Zaključna razmatranja

Formiranje tržišta visokog obrazovanja uvođenjem privatnih visokoobrazovnih ustanova, s jedne strane, i usaglašavanje sa evropskim obrazovnim prostorom, s druge strane, iz korena su izmenili dotadašnji obrazovni sistem Srbije. Kada su u pitanju tako velike promene, neophodno je vreme da se uoče problemi u praksi, a zatim i isprave. Svedoci smo da se zakonska akta kojima se reguliše ta oblast često menjaju i dopunjuju, kao i da se pojačava kontrola rada svih visokoškolskih ustanova uvođenjem novih standarda čije je ispunjenje preduslov i za dobijanje akreditacije i za rad ustanove i za studentske programe.

Kako se može videti iz standarda za akreditaciju studentskih programa i ustanova u oblasti umetnosti, prihvaćeno je da umetničko obrazovanje ima mnogo specifičnosti (ono podrazumeva talenat kao ulaznu komponentu, a u skladu s tim i potpuno individualizovan pristup nastavi i poseban kvalitet postignuća studenata i posebne uslove za rad), pa smo želeli da utvrdimo da li je, prema mišljenju studenata i nastavnika državnog i privatnog umetničkog fakulteta o primeni bolonjskog procesa u praksi, nakon skoro dve decenije od uvođenja tih principa kod nas, specifičnost studija umetnosti uvažena u dovoljnoj meri, te koji se aspekti primene 'Bolonje' vide kao dobrobit, a koji kao barijere za kvalitet umetničkog obrazovanja. Primetno je da nedostaju radovi o toj temi, pa je potreba za takvim istraživanjem opravdana, a bila bi značajna i buduća istraživanja u ovom pravcu.

Na osnovu rezultata kvalitativnog istraživanja koji su analizirani u radu može se zaključiti da je *olakšana mobilnost i za studente i za nastavnike* izdvojena kao najpozitivnija strana tog procesa, dok je kao najnegativnije ocenjeno nedovoljno uvažavanje specifičnosti umetničkog obrazovanja, što se posebno očituje u *nametnutom sistemu bodovanja predispitnih aktivnosti*. Iako se, u skladu sa odabranom metodom istraživanja, dobijeni nalazi ne mogu uopštavati, oni su i dalje relevantni.

A. Najpozitivniji doprinos bolonjskog procesa visokom umetničkom obrazovanju prema mišljenju studenata i profesora umetničkih fakulteta

Kako je najveći broj ispitanika naveo olakšanu mobilnost za studente kao najpozitivniju posledicu primene bolonjskog procesa, a u razgovoru sa studentima smo zaključili da je od njih osmoro samo jedan izričit u nameri da će nastaviti studije u inostranstvu, izgleda da u praksi studentima mobilnost nije toliko značajna kao što na prvi pogled izgleda te da je njena važnost precenjena. Iako je jasno da je jedan od ključnih razloga za ovu situaciju finansijske prirode, on nije i jedini jer polovina studenata sa privatnog umetničkog fakulteta nije bila zainteresovana da nastavi studije bilo gde.

Kada je u pitanju mobilnost nastavnika, profesori državnog fakulteta visoko su ocenili olakšanu mogućnost saradnje sa kolegama sa stranih fakulteta, dok je mišljenje profesora privatnog umetničkog fakulteta o tom pitanju bilo uzdržanije. S obzirom na objašnjenje profesorke sa privatnog umetničkog fakulteta da im to u praksi, zapravo, i nije omogućeno, jasno je zbog čega se njihovi odgovori toliko razlikuju.

B. Najnegativniji aspekt primene bolonjskog procesa u oblasti visokog umetničkog obrazovanja prema mišljenju studenata i profesora umetničkih fakulteta

Jedina konstanta u odgovorima i nastavnika i studenata oba fakulteta za obe teme bila je kritika nametnute forme nastavnog procesa. Nastavnici su se posebno žalili na preterano formalizovan pristup formiranju završne ocene na osnovu bodovanja predispitnih aktivnosti jer se na taj način smanjuje značaj završnog rada koji je u ovoj oblasti kulminacija stvaralačkog procesa, a studenti su objasnili da im ovaj način vrednovanja radova nameće sporedne obaveze istovremeno smanjujući vreme za rad na završnim radovima.

Ispitanici su naveli i da se nedovoljno uvažavaju specifičnosti visokog umetničkog obrazovanja koje se sprovodi u malim grupama, a u nekim slučajevima, kao kada je muzičko obrazovanje u pitanju, nastava se izvodi i individualno.

Osim toga, završni ispit u umetničkom obrazovanju se suštinski razlikuje od završnih ispita u drugim oblastima jer studenti umetnosti uvek donose nešto novo, daju svoj lični pečat delu, ne samo kada stvaraju potpuno novo delo, kao studenti primenjenih umetnosti i dizajna ili likovnih umetnosti, već i kada 'interpretiraju', kao što to čine studenti izvođačkih umetnosti, jer različiti studenti izvode isto delo na istom instrumentu različito, kao što i, kada su u pitanju dramske umetnosti, svaki student glume radeći na istoj ulozi daje svoj lični pečat. Čak i kada student dramaturgije ne stvara sopstvenu dramu već dramatizuje postojeće delo, takođe daje svoj lični pečat tom delu, baš kao što i dva reditelja istoj drami ili scenariju daju različitu formu, nekada čak i različito značenje.

Kao što smo naveli u radu, taj problem ne smeta samo našim nastavnicima i studentima umetničkih fakulteta već je uočen i na umetničkim fakultetima i u umetničkim asocijacijama drugih zemalja potpisnica Bolonske deklaracije i čine se različiti naponi da se problem prevaziđe (Hollywood, Wille, & Weis, n.d.). Ne može se poreći da i kod nas nije u određenoj meri uvažena specifičnost visokog umetničkog obrazovanja, što se vidi po različitim standardima za akreditaciju, ali se mora zaključiti, na osnovu rezultata istraživanja mišljenja nastavnika i studenata umetničkih fakulteta, da to nije učinjeno u dovoljnoj meri, pa bi ključna preporuka, na osnovu rezultata ovog istraživanja, bila upućena kreatorima obrazovne politike da u saradnji sa nastavnicima umetničkih fakulteta formulišu dodatne

mere kako bi se omogućilo nesmetano obavljanje nastavnog procesa na svim nivoima studija na umetničkim fakultetima, među kojima bi bilo i omogućavanje više slobode profesorima u proceni i oceni stvaralačkog procesa i umetničkog dela.

Reference

- ALIBABIĆ, Š., I AVDAGIĆ, E. (2013). Razvojni elementi u strategijama obrazovanja odraslih. *Obrazovanje odraslih*, 1, 33–52.
- AVERY, J., & PRNJAT, D. (2008). Consumer Decision-making in the Museum Marketplace. *International Journal of the Inclusive Museum*, 1(4), 148–155.
- BRAUN, V., & CLARKE, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
- CORBIN, J., & STRAUS, A. (2015). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- EUROPEAN HIGHER EDUCATION AREA. (n.d.). *Full members*. Retrieved from http://eha.info/page-full_members
- ENGERER, H. (2001). *Privatization and its Limits in Central and Eastern Europe*. Hampshire: Palgrave.
- SHANGHAI RANKING. (2021). *2021 Academic Ranking of World Universities*. Retrieved from: <https://www.shanghairanking.com/rankings/arwu/2021>
- HOLLYWOOD, A., WILLE, B., & WEIS T. (n.d.). *Reality Check. Who is afraid of master of arts?* Retrieved from: <https://www.igbk.de/en/projects/reality-check-e>
- JARIĆ, I., & VUKASOVIĆ, M. (2009). Bolonjska reforma visokog školstva u Srbiji: mapiranje faktora niske efikasnosti studiranja. *Filozofija i društvo*, 2, 119–151.
- JEFFRIES, I. (2002). *Eastern Europe at the Turn of the Twenty-first Century*. London: Routledge.
- STUDY IN EUROPE. (1997). *Lisbon Convention*. Retrieved from <https://www.studyineurope.eu/the-lisbon-convention>
- LEUZE, K. (2010). *Smooth Path or Long and Winding Road? How Institutions Shape the Transition from Higher Education to Work*. Opladen & Farmington Hills: Budrich UniPress.
- LJUJIĆ, B., I SENIĆ RUŽIĆ, M. (2020). Studenti kao kreatori obrazovnog sadržaja u onlajn obrazovanju odraslih. *Andragoške studije*, 1, 179–195. doi: 10.5937/AndStud2001179L
- MERRIAM, S.B., & TISDELL, E.J. (2015). *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*, Fourth Edition, San Francisco: Jossey-Bass.
- MILADINOVIĆ, S. (2011). Reforma i otpori: visoko obrazovanje između ličnih interesa i društvenih potreba. U V. Matejić (ur.), *Tehnologija, kultura, razvoj* (str. 7–16). Beograd: Akademska misao.

- NSZ. (2020). Anketa poslodavaca 2019/2020. Retrieved from https://nsz.gov.rs/live/digitalAssets/14/14362_anketa_poslodavaca_2019__godine.pdf
- NAT. (2022). Ishodi akreditacija visokoškolskih ustanova i studijskih programa u Republici Srbiji. Retrieved from <https://www.nat.rs/wp-content/uploads/2021/10/Ishodi-akreditacija-21.10.2021.pdf>
- NAT. (n.d.) O NAT-u. Retrieved from <https://www.nat.rs/o-nat-u/>
- PRCHAL, M. (n.d.). *Quality assurance and accreditation in the European Higher Education Area: Music as a case study*. <https://www.musique-qe.eu/userfiles/File/quality-assurance-and-accreditation-in-the-european-higher-education-area-music.pdf>
- PRNJAT, D. (2010). *How much can arts education affect the decision-making process when choosing classical or pop music?* Unesco digital library. Retrieved from <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/fpdrejanaprnjat203.pdf>
- ROGOFF, I. (November 2008). Turning. *E-flux Journal*. Retrieved from <https://www.e-flux.com/journal/00/68470/turning/>
- SARVANOVIĆ, A. (2017). Umetničko obrazovanje u doba kognitivnog kapitalizma. *Andragoške studije*, II, 63–77. doi:10.5937/andstud1702063S
- EUROPEAN HIGHER EDUCATION AREA. (25. 05. 1998) *Sorbonne Joint Declaration*. Retrieved from http://eha.info/media.eha.info/file/1998_Sorbonne/61/2/1998_Sorbonne_Declaration_English_552612.pdf
- TURAJLIĆ, S. (2004). Reforma visokog obrazovanja u Srbiji. U A. Mimica (ur.), *Visoko obrazovanje u Srbiji* (str. 25–177). Beograd: Beogradska alternativna akademska obrazovna mreža.
- UNESCO INSTITUTE FOR STATISTICS, FACT SHEET NO. 45. (September 2017). *Literacy Rates Continue to Rise from One Generation to the Next*. Retrieved from http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/fs45-literacy-rates-continue-rise-generation-to-next-en-2017_0.pdf
- UVALIĆ, M. (1992). *Investment and property rights in Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- UVALIĆ, M. (2010). *Serbia's Transition*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- VUKASOVIĆ, M. (2009). Teorijsko razmatranje problema finansiranja visokog obrazovanja. U M. Vukasović (prirednik), *Finansiranje visokog obrazovanja u Jugoistočnoj Evropi: Albanija, Crna Gora, Hrvatska, Slovenija, Srbija* (str. 28–63). Beograd & Novi Pazar: Centar za obrazovne politike&Državni univerzitet u Novom Pazaru.
- ZAKON O VISOKOM OBRAZOVANJU (2005). *Službeni glasnik* 76. Preuzeto sa <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/reg/viewAct/5f688c8e-4798-470f-9adf-5bc0739c72aa>
- ZAKON O VISOKOM OBRAZOVANJU (2017). *Službeni glasnik* 88. Preuzeto sa https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_visokom_obrazovanju.html

Dejana Prnjat⁵
Academy of Arts, University of Novi Sad

The Bologna Process in Serbia as Perceived by Art Faculties Students and Professors

Abstract: The goal of the research is to analyse the aspects of the application of the Bologna process principles in higher arts education by examining art faculties students' and professors' views regarding the systematic change within the higher education reform in Serbia, stemming from the Bologna Declaration. Qualitative research was conducted by employing semi-structured interviews with sixteen students and teachers at public and private art faculties. The interview agenda comprised two thematic blocks: the positive and negative aspects of the application of Bologna principles *as perceived by art faculty students* and the positive and negative aspects of the application of Bologna principles *as perceived by art faculty teachers*. Data have been analysed by employing the principles of thematic analysis. The possibility of student and teacher mobility was underlined among the positive aspects or categories. The lack of appreciation for the specificity of art education which is not disposed to formalization, i.e. the credits and administration system, was emphasized among the negative aspects or categories.

Key words: higher arts education, positive and negative aspects of the Bologna process, art faculty students, art faculty teachers.

⁵ Dejana Prnjat, PhD is Associate Professor at the Academy of Arts, University of Novi Sad (prnjat.dejana@gmail.com).